

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

Д. І. Яворницький І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ

УДК 94(470)

С. В. Бережна, М. В. Луценко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І ХАРКІВЩИНА: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

Розкрито харківський період у житті Д. І. Яворницького. Висвітлено вплив харківських науковців на формування світогляду дослідника.

Ключові слова: козаки, звичаї, фольклор, етнографія, Харків.

С. В. Бережная, М. В. Луценко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

Д. И. ЯВОРНИЦКИЙ И ХАРЬКОВЩИНА: ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Раскрывается харьковский период в жизни Д. И. Яворницкого. Освещается влияние харьковских ученых на формирование мировоззрения исследователя.

Ключевые слова: казаки, обычаи, фольклор, этнография, Харьков.

S. V. Berezhna, N. V. Lutsenko

Kharkiv national pedagogical University named after G. S. Skovoroda

D. I. YAVORNYTSKY AND KHARKIV REGION: THE PROBLEM OF FORMATION OF WORLDVIEW

Disclosed Kharkiv period in the life of D. I. Yavornytsky. It is alleged that the early formation scientific reference D. I. Yavornytsky to the period of study at Kharkov University (1877–1881). Influence of the Kharkiv scientists is illuminated on forming of world view of researcher. It is noted that A. A. Potebnya, professor of Kharkov University, had a beneficial influence

on the young D. I. Yavornytsky who participated in a student circle study the history, life and customs of the people, by the Ukrainian philologist. Undoubtedly, the formation of scientific interest and research methods Dmitry Yavornytsky had a significant impact lectures and works of M. Sumtsova. With great honor Yavornytsky treated his university professors. They linked the same scientific interests: folklore, ethnography, history, Zaporizhzhya Sich, creativity Shevchenko. They are consulted, supported and helped each other in life and work. M. F. Sumtsov gave a positive assessment of books D. I. Yavornytsky: «On the trail zaporozhtsev» (St. Petersburg, 1898). «Evening Star» (Ekaterinoslav 1910) Among scientists of Kharkiv University, which D. I. Yavornytsky also supported scientific relationships were, Y. K. Redin, I. Y. Ayzenshtok, V. I. Barvinsky, V. I. Biletska, V. Y. Dashkevich, etc.

Key words: Cossacks, customs, folklore, ethnography, Kharkiv.

*Все знесу, все перетерплю,
а землю козацьку не кину.
Д. Яворницький*

У цьому році виповнюється 160 років від дня народження (1855–1940 рр.) видатного українського історика, археолога, народознавця, фольклориста, етнографа, письменника та поета Дмитра Івановича Яворницького – людини багатогранної і величезної працездатності.

Ім'я Дмитра Івановича для більшості науковців асоціюється із Дніпропетровськом. Але наукова діяльність відомого дослідника розпочиналася саме на Харківщині. Тут формується його світогляд, любов до Батьківщини, рідної мови, традицій та культури українського народу.

Мета статті – дослідити формування світогляду Д. І. Яворницького.

Стан наукової розробки теми. Серед багатьох публікацій, що стосуються життя і діяльності Дмитра Івановича Яворницького, слід особливо відзначити дослідження таких авторів, як С. В. Абросимова [3], М. М. Шубравська [9], В. В. Білий [4], Г. О. Савченко [5]. Важливі для дослідження аспекти містить збірка спогадів про науковця, де подаються цікаві нариси мемуарного характеру, спогади про захоплення Д. І. Яворницького історією рідного краю, побутом його населення, як улітку ходив він по безкраїх степах України, оглядав кургани, городища, старовинні церкви, записував пісні, думи [6, с. 10]. Спільною рисою цих робіт є досить об'єктивне дослідження обраної проблеми та досить широка джерельна база.

Початок формування наукових орієнтирів Д. І. Яворницького припадає на період навчання в Харківському університеті (1877–1881 рр.), сумний період в українській науці. Наступ реакції в 70–

80-х рр. XIX ст. супроводжувався забороною української мови, переслідуванням прогресивних письменників і вчених. Тільки справжні патріоти України могли зважитись у таких умовах активно працювати в галузі українознавства, публічно виступати на захист української мови, літератури та історії. Це, зокрема, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, які мали вплив на Д. І. Яворницького [9, с. 21].

Саме Олександр Опанасович Потебня, професор Харківського університету, справив благотворний вплив на молодого Д. І. Яворницького, який брав участь у студентському гуртку із вивчення історії, побуту та звичаїв народу, керованому українським філологом. Д. І. Яворницький був частим гостем у родині О. О. Потебні, котрий допоміг йому влаштуватися викладачем у Третю харківську гімназію. Професор не лише давав своїм студентам глибокі знання, прищеплював їм любов до наукової роботи, а й виховував їх активними громадянами, вчив боротися за свої погляди [2, с. 47]. О. О. Потебня і М. Ф. Сумцов залучили Д. І. Яворницького до праці в історико-філологічному товаристві, заснованому при Харківському університеті 1876 р. [8, с. 17].

Д. І. Яворницький ще на студентській лаві виявляв великий інтерес до етнографії та фольклору. Зібраний фольклорний матеріал він давав на розгляд О. О. Потебні, а той всіляко заохочував обдарованого студента. Д. І. Яворницький майже щороку під час канікул вирушав у подорожі запорозьким краєм. Майбутній науковець обстежував місця господарської діяльності козаків, фортеці, лісові урочища, церкви і монастирі на величезній території колишнього Запорозького краю. Там учений робив археологічні розкопки і топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідчення старожилів, пісні, легенди, перекази про життя і подвиги запорожців. Дослідник вважав, щоб писати історію будь-якого народу потрібно вивчати і його територію проживання [6, с. 12].

Усе це дало Д. І. Яворницькому величезний матеріал для написання роботи з історії запорозьких козаків «Виникнення та устрій Запорізького коша», що належала до бунтарських за своєю природою і за яку його було позбавлено стипендії. Але це не відвернуло Д. І. Яворницького від улюбленої теми. У 1881 р. Д. І. Яворницький закінчив університет, проте залишився позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання.

Дмитро Іванович інтенсивно досліджував джерельну базу своєї улюбленої теми, що знайшла відображення у статтях періодичних видань Харкова і Катеринослава. У першому українському історичному журналі «Киевская старина» (1883 р.) була надрукована одна з перших його статей «Жизнь запорожцев по рассказу современника-очевидца». Того ж 1883 р. Д. І. Яворницького обрали членом історико-

філологічного товариства при Харківському університеті. Там працювали О. Потебня, Д. Багалій, О. Єфименко, І. Манжура.

З весни 1884 р. на підставі винайдених джерел Д. І. Яворницький у Харкові прочитав серію публічних лекцій на тему: «Про запорозьких козаків». Ці лекції мали величезний успіх та стали досить популярними у колах харківської інтелігенції [9, с. 10, 26].

Безумовно, на формування наукових інтересів і дослідницьких методів Д. І. Яворницького значний вплив справили лекції й твори М. Ф. Сумцова. Із великою шаную Д. І. Яворницький ставився до своїх університетських викладачів. Згодом у повісті «За чужий гріх» (1907 р.) в образі професора Хмари вивів О. О. Потебню, а в образі професора Донець-Залозного – М. Сумцова. До того ж, М. Ф. Сумцову Дмитро Іванович присвятив вірш «Працівнику за Україну» (1907 р.).

Їх пов'язували однакові наукові інтереси: фольклор, етнографія, історія, Запорозька Січ, творчість Т. Шевченка. Вони радилися, підтримували, допомагали один одному в житті та творчості. Співпадали не тільки наукові інтереси обох учених, але і їхні дослідницькі методи, форми їхніх наукових праць. Харківська дослідниця Г. О. Савченко зазначила, що науковці належали до порівняльно-історичної школи [5, с. 17].

М. Ф. Сумцов давав позитивну оцінку книгам Д. І. Яворницького: «По следам запорожцев» (СПб., 1898), «Вечірні зорі» (Катеринослав, 1910). До речі, саме М. Є. Халанський, професор Харківського університету, мовознавець і фольклорист, який був вельми близьким другом, сприяв першій науковій публікації Д. І. Яворницького.

Проте складними були стосунки Д. І. Яворницького з одним із видатних учених Харківського університету Д. І. Багалієм. Учений дав негативний відгук на 1-й том «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницького. Останній дуже образився. Але згодом стосунки між ними нормалізувалися, хоча залишалися офіційними й торкалися головно питань архівної справи в Україні.

Серед учених Харківського університету, з якими Д. І. Яворницький також підтримував наукові стосунки, були: Є. К. Редін, І. Я. Айзеншток, В. І. Барвінський, В. І. Білецька, В. Я. Дашкевич та ін. [4, с. 204].

Самоутвердження Д. І. Яворницького як археолога у харківській період відбулося остаточно після VI археологічного з'їзду, який проходив в Одесі у серпні 1884 р. С. В. Амбросимова відмічала, що «сам Д. Яворницький вважав себе вченим із моменту VI археологічного з'їзду». М. М. Шубравська стверджувала, що цей рік був якісно новим творчим злетом у біографії Д. І. Яворницького.

Але пропагування історії запорозького козацтва, яка йшла врозріз урядової політики, негативно позначилося на долі Д. І. Яворниць-

кого. Він потрапив в опалу, і восени 1884 р. був оголошений «українофілом і сепаратистом». Незабаром його звільнили з університету. За допомогою друзів Д. І. Яворницький переїхав до Петербурга, де розпочався новий період в його житті.

Проте не перервалися його стосунки з харківськими колегами-вченими Харківського університету. Спілкування з ними тривало в листах. А вже листування є важливою формою опосередкованої соціальної комунікації і, відзначаючися поліфункціональністю, віддзеркалює усю сферу життєдіяльності.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького являє собою історично сформований цілісний комплекс джерел, яка репрезентована не тільки листами інтелектуальної еліти українського суспільства.

Листування Д. І. Яворницького з М. Ф. Сумцовим тривало понад 30 років. Кожний рядок сповнений турботою та піклуванням двох колег та друзів. Наприклад, у черговому листі М. Ф. Сумцов стурбований станом здоров'я Дмитра Івановича: «Ваш лист одночасно засмутив та обрадував тому, що містить в собі повідомлення про «підгулявший» зір, на яке Вам потрібно звернути увагу... головне бережіть зір». А бо ж постійно інформував про перебіг подій в Харківському університеті. Наприклад, лист М. Ф. Сумцова від 1884 р.: «Харківський університет все падає: Лазаревич перевівся до Петербургу, Якобий до Казані.... Отримані з міністерства навчальні плани, які перетворюють історико-філологічний факультет у спеціальну філологічну школу. Повна руйнація факультетського викладання...» [1, с. 527–528].

Цікавим є листування Д. І. Яворницького з мистецтвознавцем і музеєзнавцем професором С. А. Таранушенком. Учені обговорювали музейну справу, проблеми збереження та реставрації історичних пам'яток [1, с. 542].

Отже, на формування особистості Дмитра Івановича як науковця сприяла академічна спільнота, та не слід забувати і про вплив батьків.

Родинний аспект у житті кожної людини має велике значення: сприяє формуванню світогляду й віри, мудрості і добросовісності, патріотизму. Саме батьки Д. І. Яворницького заклали міцний фундамент світосприйняття майбутнього науковця, дали поштовх для відчуття себе щасливою, гармонійно розвиненою, здатною активно жити і боротися людиною. Батько Дмитра Івановича – Іван Якимович Яворницький – був авторитетом для науковця, а Ганна Матвіївна – люблячою ненькою.

У студентські роки Д. І. Яворницький досить часто приїжджав додому в Сонцівку. Кожний його приїзд був справжнім святом для всієї родини. Особливо раділи батьки, котрі вельми пишалися ученим сином. Вони з нетерпінням чекали листів від «дорогого Митич-

ки». Коли від нього надходили листи, збиралася уся родина і батько уголос читав листа, а мати слухала зі сльозами. Коли син приїздив додому, Ганна Матвіївна демонструвала усю свою кулінарію, а ввечері мати пряла і співала пісень, серед яких її улюбленими були пісні «Лучинушка», «Вербя моя кучерява», «При долинушке стояла» та ін. Дмитро із захопленням, як у дитинстві, слухав співи матері й сам співав разом з нею. До їхньої хати збиралися сусіди, й тоді Д. Яворницький читав «лекцію», а удень ходив у поле дивитися кургани [3, с. 50]. Проте дослідниця І. М. Тимофєєва стверджує, що Д. І. Яворницький відчував деяке почуття вини за те, що не виправдав сподівань батька, але від цього він не любив його менше. Однак повертатися до сільського життя не хотів [7, с. 42].

Дмитро Іванович був постійним відвідувачем літературних, науково-практичних зборів. У нього з'явилося багато друзів, що доводить щедрість його душі. У своїх дружніх і творчих стосунках Д. І. Яворницький був позбавлений національної обмеженості, співпрацював і підтримував дружні відносини з російськими ученими, письменниками, художниками, видавцями та ін. Адже він був людиною енциклопедичних знань, різнобічних інтересів, фанатично відданий науці. Д. І. Яворницький організував і успішно здійснив безліч археологічних та етнографічних експедицій, подорожей в пошуках пам'яток історії та культури.

Однією із складових розмаїття таланту Д. І. Яворницького є його літературна діяльність. Белетричні та поетичні твори містять різнобарвну палітру думок і почуттів Д. І. Яворницького як митця, художника слова дають глибше, повніше зрозуміти його духовний світ. Перший великий прозовий твір, яким він започаткував свій прихід у літературу, – повість «Наша доля – Божа воля» – виношувався письменником довгі роки і був опублікований у 1901 р. у журналі «Киевская старина». Повість була прихильно зустрінута і критиками.

Появу літературних творів Д. І. Яворницького вітали Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, М. Сумцов, Олена Пчілка та ін. За манерою письма Дмитро Яворницький належав до генерації українських белетристів, які орієнтувалися на художньо-епічну традицію XIX ст.

Отже, Д. І. Яворницький мав міцні плідні стосунки з харківськими вченими, передусім професорами Харківського університету О. О. Потебнею, М. Ф. Сумцовим, М. Є. Халанським, С. А. Таранушенком. Саме під впливом О. О. Потебні і М. Ф. Сумцова формувалися наукові інтереси й дослідницькі методи Д. І. Яворницького. У Харківському університеті він підготував перші наукові статті, прочитав перші лекції. Покинувши Харків, він не перервав творчих контактів із харківськими вченими, постійно знаходився в гуштині наукового життя.

Таким чином, становлення вченого як знавця та шанувальника козацької спадщини відбувалося саме в Харківський період його життя. У пам'яті нащадків назавжди збережеться гідний наслідування подвижницький приклад ученого, самовідданого лицаря науки.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / уклад. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького. – Д., 1997.
2. *Абросимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені / С. В. Абросимова // 3 минувшини Подніпров'я : зб. матеріалів наук. конф. – Д., 1995. – С. 46–51.
3. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов / Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Державний архів Харківської області, Харківський приватний музей міської садиби. – Х., 2009.
4. *Білий В. В.* Харківські вчені 50-х років в українській літературі / В. В. Білий // Записки історично-філологічного відділу Академії Наук. – К., 1927. – С. 204.
5. *Савченко Г. О.* Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854 – 1922 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.09 «Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження» / Г. О. Савченко. – Д., 1993.
6. Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. М. Чабан. – К., 2006.
7. *Тимофеева І. М.* Деякі відомості про родину Д. Яворницького з його епістолярної спадщини / І. М. Тимофеева // 3 минувшини Подніпров'я : зб. матеріалів наук. конф. – Д., 1995. – С. 41–45.
8. *Фрадкин В.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) / В. Фрадкин // История и историки : историогр. ежегодник – М., 1982.
9. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

Надійшла до редколегії 12.02.2015

УДК 930:378.4.096(477.54):929 Яворницький

Ю. А. Кісельова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК УЧЕНОГО

Досліджено становлення Д. І. Яворницького як ученого під час навчання та підготовки до магістерського іспиту на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Інтелектуальне

© Ю. А. Кісельова, 2015